

מספר העם

א.

מספר היחיד על עצמו: מרצה את דבר תעיותיו וטעיותיו בדרך חייו, את לבטיו עם החברה ועם הסביבה, עם הטבע הכללי ועם טבעו הוא — את כל דברי ימי מלחמתו של רצונו בהכרחו ושל הכרחו ברצונו, ואת מלחמתו הרצון ברצון בתוך לבו ואת דבר התפצלות רצונו והתפצלות טבעו: התבקעות השמש האחת ואין בלתי לכמה וכמה מכיתות-שמשות. ומספר העם על עצמו, אף הוא מספר ומרצה את דבר תעיותיו והתלבטותיו הוא בדרך חייו, את דבר מלחמתו הוא עם הטבע, עם הגורל ועם הסביבה. וכן את דברי ימי מלחמתו הפנימית, מלחמת הרצון שלו בהכרח וההכרח שלו ברצון, ומלחמת רצון ברצון, שאיפות בשאיפות, כסופים בכסופים אחרים. וקובע היחיד בחותמו את דברי ימי חייו, נותן בהם סימני „יחידותו“ וקובע העם בחותמו את דברי ימי חייו הוא, טובע בהם סימני „עמיותו“ מנהגיו, דעותיו ואמונותיו. וסגנון יש ליחיד, וסגנון יש לעם. וכמו שסימני החותם של העם, חותם חייו מנהגיו וכו', קבועים על-פי טבעם יותר מסימני החותם של חיי היחיד, החולפים ומתחלפים, כך גם סגנון העם, סגנון הלשון שלו וכל דרכי הבעתו, הם קבועים יותר מסגנון הלשון של היחיד. העם הוא מתון לפי טבעו. יומו הוא „יומא אריכתא“, ועל-כן אינו נחפו במהלך חייו ואינו נוטה לשינויים יתירים. חיינו כאילו סובבים על צירים נצחיים וכאילו סובבים הולכים על אופן אחד. ודרכו להעמיד דבר דבר על אפניו, לפרט דברים התפרטות יתירה ולהביע בזה את חביבותם עליו. כאחד זקן המספר את דברי ימי חייו, שהם מלאים חליפות ותמורות רבות, והוא מכניס אותם כאילו לתוך מסגרת אחת ורואה בהם מעין חוק אחד של עליה וירידה ושל נצחון וכשלון.

ואין הוא מתרגש ביותר, אבל מביע בדרך אחרת, והיא דרך ההתפרקות על-ידי התפרטות, את כל משא רגשו לדברים, למאורעות ומעשים.

ב.

מספרי-עם גדולים, בין בשירה ובין בפרוזה, שיניקתם מהספור שמספר העם בעצמו ומחיו שהם עוד ישרים: פשוטים ותמימים — מספרי-עם כאלה מתגלים על-פי רוב בתקופות שבהן העם ברובו הגדול חי עוד את חייו הפשוטים והתמימים, אלא שנראים בו כבר סימנים של עזיבה ושל התרופפות והתרפות. „בשעת פיזור — כנס“. הטבע, שהוא בדרך כלל פזון, מצוה לכנס כשיש סכנה של כליון, וביחוד כליון סוגי, מיני. אף הוא כאילו שומר על מטבעותיו, שומר על הצורה החקוקה בהן ואינו נותן לטשטשה, וכשהיא הולכת ומתקרבת, הולכת ומגיעה לכלל טשטוש הוא כקובע את חותמה הנצחי — ושם אותה בגנוזתו. בשעות כאלה בחיי עם נוצרים על פי רוב האפוסים הגדולים שלו וספורי המספרים שיש בספוריהם מסימני האפוס הגדול.

העם הוא קודם ליחיד, כמו שהגזע והשורש הוא קודם לענף. וספורי-העם הגדול של מספרי-העם הגדול נוצר בדרך כלל קודם לספור של היחיד. ואף בספור „ההשכלה“ שלנו, בימי טיפוחו הראשונים במזרח אירופה: בגליציה, עלו ראשונה מעין נצינים של ספורי-עם — ביצירותיהם של פרייל ושל ארטור, — אלא שהאזירה של „השכלה“ לא היתה נוחה להם והיא שיבשה את שרשם ואת קצירם. „ההשכלה“ פאידיאה וכאידיאל שאפה בדרך כלל לניתוק מוסרות, היינו — לשחרורו של היחיד מן המשא והעול של המוסרות, וקביעת המוסרות הזאת בצורה אמנותית קבועה, טביעת חותמה לדורות. לא היתה בדרך כלל לפי רוחה. והסגנון המקראי, שנחל את נצחוננו בימי „ההשכלה“, לא היה עשוי אף הוא להיות לחומר חותם לחיי מוסרת אחרת מזו של המקרא. לחיי מוסרת שניה בחיי העם: מוסרת שעיקרה של גליות.

ולפיכך ספורי-העם, זה שיש בו מן האפוס של חיי העם,

הגיע לכלל התפתחות בספרותנו בזמן מאוחר, בערך, ודרך התפתחות זו עברה בחלקה — אצל מנדלי מו"ס ותלמידיו — בשדה ספרות אחרת ולשון אחרת של יהודים, בשדה הספרות האידית והלשון האידית, אף כי גילויים שונים של ספורי-העם יש למצוא כמעט בכל ספור מספורי „ההשכלה“ העברית.

ג.

לבטי הספור העברי מסוף ימי „ההשכלה“ עד ימינו בין שביל היחיד ונתיב הרבים היו רבים מאד. אף צער היחיד, שהגיע לידי בטוי נעלה, עמוק ורב-צדדים אצל אחדים מן המספרים העבריים החדשים מתחלת המאה ועד ימי מלחמת-העולם, אף צער יחיד זה נהפך לא אחת — ובדוגמאות הטובות ביותר שלו — למעין צער הרבים. היחיד המנתק את כבלי המסורת דומה שאיננו משתחרר ממנה. הוא כאילו אינו חפשי מן העול. ועל-כן הוא מרגיש מאד בבדידות, או — כמו שכינו אותה אחרים — בתלישות. וע' פנים לבדידות זו, או לתלישות זו, כמו שיש ע' פנים לחיבור עם העם ועם המסורת שלו. ויש שהצטרפו ע' הפנים מן הצד הזה עם ע' הפנים מהצד האחר. את זה מצאנו ביחוד אצל מ. י. ב ר ד י צ' ב ס ק י איש הדרכים והנתיבות הרבים, ששבילי היחיד והצבור כאילו התגודדו יחד על פתחי לבו ושמו משמר לו. הוא היה מאסף אגדות העם וחוקר לנתיבותיהן, ובכמה מספוריו, ביחוד מתקופת חייו האחרונה, התבלטה נטיה גדולה לספורי-העם. והוא שנתן באחדים מספוריו ובהרבה מאגדותיו בטוי נעלה ליצירה המיתית, החזיונית, של העם, ולתפיסה הפנימית, המחשבתית-דתית, שלו.

אולם את הדרך הרחבה לספורי-העם פתח בספרותנו ש מ ו א ל י ו ס ך עגנון והוא שיצר בה, בדרך יצירה זו, את עיקר ספוריו. בלי לבטים גדולים ביותר שב הוא, דומה ראשון ויחיד, כבתשובה שלימה לאותה נקודה שבה עמדו יוצרי הספורים הראשונים בספרות העברית החדשה, כשהתחילו בספור החדש. מנקודה זו אפשר היה עוד למשוך את הקו למעלה,

לצד ספורי-המעשה שספר העם במשך תקופה גדולה וארוכה. והוא שמשך את הקו למעלה, לעבר ההוא, ומצא שם לפניו בקעה גדולה ורחבה להתגדר בה ביצירתו.

עגנון מספר על יורדים ממדרגתם ועל מעשי נדודים, מעין גליות אחר גליות, ועל תלאות של יהודים היוצאים למסעיהם בעולם: „אלה מסעי בני ישראל“. יש כאן — בסביבה של גלות — מעין מלחמה עם הגורל הקשה ועם הטבע והסביבה של שבט שנתיסר והוכה בשבט אף, בזעם ה'. ויש כאן מעשי נסיון רבים ומעשי שטן, המתיצב בדרך לשטן, וממעשי הגערה והמלחמה בו בשם אל אלהי ישראל. ומן המעשה הרב של ההשגחה, השגחת אלהים על עמו, עם אלהי אברהם, המקיים את התורה והמצוה — ואפילו עירובי חצרות ועירובי תבשילין, ומכל מעשי הצדקה של אנשי אמנה וממעשי המנהגים של אנשי אמונה, מעשי יום-יום שלהם ומעשי חג ומועד ושבט וראש-חודש, ומעשי שולחן והדברים הנאמרים על השולחן לפני סעודה ובתוך סעודה ולאחר סעודה. ומעשים גדולים ודברי ריבות ומשפטים של אנשי-משפט ושל עדות, ושל קהילות וכיתות: „דברי ריבות בשעריך“. ודרכי הלכה ודרכי אגדה ודרכי דרשה. ודרך הרמז ודרך הסוד ודרך „הלציו“. ואופני סגנון של כל הדרכים הללו לכל ביטוייהם וצירופיהם על התוין והתגין המרובים.

אין העולם הזה שמצייר עגנון עני — כשהוא עשיר במדה כזו. והוא עשיר כולו בהוי וגם בהויה, ובתנועה גדולה שיש בה מעין תנועת עם.

ד.

כמספרי-עם גדולים אחרים בעלי נטיה לאפוס נטה עגנון לצייר תקופה שבה מתגלה העם ורוחו מתוך תנועת-עם מיוחדת, מתוך התעוררות ותנועה למלחמה — כאן, בספורי עגנון, כולה מעין מלחמת מצוה, מלחמה בין „מתנגדים“ ל„חסידים“ (אור

ה„השכלה“ מפציע לכאן ולכאן מרחוק). הזמן זמן של פירוד לבבות והתקשרות לבבות ומתגלה התוך והעיקר, זה שבשנים כתקונן הוא נרדם בחיק העצלות, נתון כחלזון בתוך הנרתיק. סערת הימים מעלה אותו מעוררו לחיים, לתנועה — ולגליו.

כך ב„הנדח“, שעל פני השטח הקטן שלו, בערך, אנו רואים ההכללות והתפרדות של שני זרמים גדולים ביהדות של מזרח אירופה על גבול התקופה החדשה, התרוצצצותם והתנגשותם יחד. שבטים, שבטי יה, עלו זה על זה, ויש כאן מעין מלחמת שבטים בשבטים על גבוריהם ודגליהם, כפי שרגיל לצייר אותה האפוס הגדול של עם, וכמו באפוס הגדול אנו רואים כאן ללבות הגבורים הגדולים היחידים, שהם כמבליטים ומסמנים גם מעין סוגים אנושיים.

ב„הפנסת כלה“ ניתן זה על פני יריעה רחבה יותר, וניתן, כמדומה, גם משל תקופה מאוחרת קצת יותר, כש„הנדח“, נכדו של ר' אביגדור, ה„מתנגד“ הגדול, כבר נדח מדרך ה„התנגדות“, והנצחון פונה ונוטה כולו לצד ה„חסידות“, הצעירה התופסת את לבות הצעירים. המלחמה שקטה כמעט; אבל עדיין נשמעים בנות-קולותיה והדיה ממרחקים, ואחד גבור של אמונת ה„חסידות“, ר' יודיל חסיד, מאמין אמת בדברי הרב הקדוש מאפטא, יוצא למסעיו בעולם, לקיים בעדותו, עדות של חיים אנושיים שלמים, את דברי הרב. הוא נוסע וחוזר ונוסע על פני נפה שלימה, שנכבשה כמעט כולה לפני צבא הגבורים של ה„חסידות“, ואנו רואים את השדה הכבוש על חיילותיו, חיילות אמונותיו, תורותיו, חוקותיו ומשפטיו השונים ואף משונים, ועל חיילות „מתנגדים“, שאף אותם אנו עוד פוגשים פה ושם.

לגבור הנודד הזה של האפוס נטה עגנון עוד באחת מיצירותיו הראשונות, שהיא בעלת חשיבות יתירה — ב„והיה העקוב למישור“. ר' מנשה חיים, היוצא במלחמת-העולם של ישראל, המלחמה של „יורדי היו"ם בעניו"ת“, למסעיו, הוא, בדמות קטנה, במיני-טורח, מעין אודיסאוס רב תלאות ופלאות של האפוס

העתיק, הנכרי. אף הוא נודד ונאבק על-פי דרכו עם כל צורי מכשול, נלחם עם סופות וסערות, שבנפשו הוא, ועם בנות-מזל, כדי לשוב אל נהוה ואל נות-ביתו, שלבו ננהה ונמשך בחוקה אליהם, וכפינילופייה, סמל הנאמנות באשה, שארגה במסכת שלה שנים, לעשות את עטיפת המתים לבעלה, וחזרה והתירה מדי לילה בלילה את כל חוט וחוט אשר ארגה, לדחות את המועד של השלמת העטיפה, שהוא גם מועד ההשלמה עם אי-שיבת בעלה, כן גם קריינדיל-טשארני אשתו הנאמנה של ר' מנשה חיים, הוציאה חוט אחד חוט אחד ליום משארית הבד של תכריך המליצה של הרב מאפטא, שלקח מנשה-חיים לדרכו, והיתה לה ולמנשה-חיים גם יחד האמונה, כי "בטרם יכלו החוטים כלה יכלו גם צרותינו הרבות" ושוב ישוב מנשה-חיים אליה.

ציור זה הוא כמשלים את הציורים האפיים הגדולים של עגנון ונמצא כעל קצה גבולם, כיון שגם הוא בחלקו המרובה ציור הוי והויה של עם, עם מעשי פלאותיו ותלאותיו, על כל המסורת שלו החיה, ואגדות רבות, קטנות, של עגנון מצטרפות אף הן ליריעה האחת, הגדולה, הזאת.

ה.

ש"י עגנון מספר את הדברים באותה המתכונת של ספורי-העם ובאותה קביעת החותם שלו, שאינה נמחקת ואינה מיטשטשת. אבל הוא לא העתיק את העולם הזה של המסורת החיה, העולם של האגדה, אלא יצר אותה כיצירה חדשה בדמותה ובצלמה. הוא יצר עולם כנגד עולם, עולם של אצילות אמנותית כנגד עולם של עשייה ובריאה. העולם שהוא יצר הדור ונאה הוא בזיוו המיוחד, והוא זיו האיקונין השלם. הוא שובה את הלב ביפיו, והוא היופי ההרמוני, האחדותי שבו. הוא מצא לפניו עולם שיש בו הרבה מן התוהו ומן החושך והוא בנה ממנו עולם אחר, עולם מאיר, נהיר, משתקף כמתוך אספקלריה מאירה.

על-דבר התהוותם של האפוסים העולמיים הגדולים נוצרו תיאוריות מתיאוריות שונות, שהם שירי-עם או שירי משוררים שונים ש"נערכו" או גצטרפו ונשתלבו ונשתלמו. אולם בתקופה האחרונה הולכת וגוברת הדעה, שהם פרי יצירה של יוצר אחד, שיצר אותם יצירה חדשה, העלה אותם על-ידי זיו חדש שהכניס בהם לספירה אחרת של יופי ובנה אותם בנין חדש, אחדותי, הרמוני, יצירתי, אם כי אפשר שלקח "צלע" מפה ומשם. הם חדשים בסגנון החדש, האחד, השלם, היפה וההרמוני. אף יצירתו, העממית ברוחה, של עגנון היא לגבי היצירה העממית מעין יצירת האפוס הגדול, השלם, לגבי הבלדה היחידה, הבודדת, או לגבי שירי-העם היחיד, הבודד. יש כאן אחדות חדשה של יופי, נופח ביצירה זו נשמה הרמונית חדשה, ויש כאן סגנון חדש, אם כי יסודות הסגנון נמצאים במפוזר פה ושם. כאן הוצקו ליסוד אחד ולבנין אחד גדול, ומה שהיה שם רק בכוח הוצא ויצא כאן אל הפועל.

הכל בעולם זה של יצירה כמו בעולם ההוא של העשייה לפי המסורת. יש כאן מכל ההוי וההויה של החיים ההם, מכל האתמוספירה שלהם, ואף מכל חיתוך הצבור שלהם ומכל גזרת המהשבה וההגיון. אבל הכל נתחדש כאן על-ידי אור נאצל חדש ועל-ידי זיו והוד חדשים.

ו.

אין עגנון כאמן מזדהה בכל עם החיים שהוא מצייר את האיקונין שלהם וכאדם בן תקופה חדשה הוא יכול להתקרב לכמה פינות-חיים ישנות רק בשימו מעין מחיצה חוצצת בינו ובינו, בהתייחסו אליהן יחס שיש בו מן הכפילות, יחס של קומיות וטרגיות. ומכאן ההומור, הנותן טעם לשבח ביצירתו של עגנון. במקום שאין הוא עשוי עוד להאמין עם המאמינים, בהיותו חסר את הפשטות והתמימות שלהם, הוא מתקרב אליהם כבסתר פנים, על-ידי צעיף ומחיצה

של קומיות. ותוך כדי הרגשת ניגוד זה הוא נתפס להרגשה אחרת — להרגשה של התפעלות מן התמימות הגדולה של הצד שכנגד. וכך נוצרת בספריו אותה תופעה אמנותית מיוחדת של ההומור השקט, השלם, שהיא תמיד כמוזגה נאה בין ראייה של מציאות וראייה של התפעלות. וה"חול" וה"קודש" שבספריו אינם ניגודיים זה לזה, אלא הם כמשלימים זה את זה. כי על-ידי הומור זה עלה בידו להתגבר על ה"קרע" שבלב האדם החדש לגבי תפיסה שלימה וראייה שלימה של העולם הישן. והוא יכול היה, כנראה, על-ידי כך להתגבר גם על כל דבר שבהתרגשות עודפת ויתירה, לנצח כל דבר שבפתיטיות ובסנטימנטליות. והעיקר — הוא היה יכול על-ידי כך למצוא את היחס שבהרגשה להמון פרטים קטנים, זוטות של חיים, שרק מתוך הומור אנו מסוגלים עוד לראותם ולתפסם ולחבבם. וכך היה היסוד הזה של ההומור למין עזר שכנגד ליסוד של הפשטות והתמימות שעליו הושתת עולם זה של יצירה.

אף העולם הישן ידע לא אחת את ההומור הזה והביע אותו לא אחת גם בדברים שבאמונה, מבלי לבקש ולמצוא את חשבון הסתירה שביניהם. וכך אין אף האמצעי הזה של האמן, שהרים אותו למדרגה גבוהה מאד, זר לגמרי לעולם זה שהוא יוצר — יוצר אותו בהוד חדש.

ז.

ה"אנושי" שבספור הזה של עגנון קשר קשר אמיץ בצורה היהודית של הספור הזה, מבלי להיות על-ידי כך פחות אנושי עמוק. עמוקה היא זרמת החיים של מנשה-חיים, "המת החי" ב"והיה העקוב למישור" ומלאה היא מהמורות ומצולות-חיים, ואיי-זהב של שירת-לב זכה, החולמת חלומות-זהב, אידיליים, עולים אלינו מתוך המצולות, כגון אותה החלום בהקיץ של מנשה-חיים לפני צאתו למסע העניות על שטר

של כמה מאות רייניש הכרוך במכתב אביו המנוח הנתון בתוך ספר התהלים ובמכתב כתוב לאמור: "הן לא ידע האדם את אשר אתו, כי הגלגל חוזר בעולם, על-כן חשכתי זאת למענך, בני, בצר לך חלילה, ובקראת בתהלות דוד ומצאת את השטר הזה והיה לך לעזר ולסעד ביום רע". או אותו חלום-פז אחרון של מנשה-חיים, כשנראה לו והנה הוא קרוב למחוז חפצו ועומד הוא לפני העיר אשר אליה תשוקתו, כשתקע את מקל נדודיו והשליך תרמילו לארץ וישכב על תלולי הדשא תחת כיפת העצים הרעננים, "ובית קטן יחזה, שם אשתו עומדת יד דרך מצפה, כי לבה חרד אליו. דלת חדרה פתוחה והיא קמה באנחה, תניח מידה פוזמקה לערוך ארוחת ערב. ומנשה-חיים יבוא בלאט, בעד הפתח הפתוח יבוא ושומע אין לו, יגש עד החלון, יכוף ראשו ויטול את הפוזמק על מחטיו. מי נשא פוזמקי, מי נשא פוזמקי, אשתו תשתאה, שואלת, הן לא היה בזה אדם ולא עבר פה איש?" וכך יתודע מנשה-חיים אל קריינדלי אשתו אחרי כמה שנות פרידה בדמיונו הוא ובדמיונו השירי-אנושי של המספר.

וב"הנדח" אותו השבר העמוק בלבו של רבי אביגדור, הפרנס התקיף, למראה בתו איידלי הגועת לעיניו, ובלבו של רבי משולם, שלא היה יכול להתאפק עוד ופרש ורץ אל ה"צדיק", והתעצמות הפרנס הזקן לעמוד בנסיון, "שלא יתגבר חס ושלום כוח השקר" על ידי יוצאי חלציו, וקריאת הילדים, נכדיו, באותה שעה בספר, הנותן כוח ל"צדיק" לעשות את מופתו בשמים ובארץ, והתאמצות והתעצמות גרשום הנכד, הבחור הרך והטוב, לשאת לבדו בלבו את כל משא המשבר, משבר חיי הנעורים שלו ומשבר חיי בית אביו, שהם גם חיי דורות, ורוב הגעגועים שבלבו של גרשום וכח הדמיון שלו המרפרף בנכר, בלמדו תורה בעיר אחרת, כלפי בית אבא. "כמה הוא מחמד ומתאוה לנענע על ברכיו את אחיו הקטנים ולספר להם סיפורי מעשיות מנפלאות ה' וחסדו יתברך

ולשעשע לבה של אחותו הקטנה במיני בבואות, כגון בבואה של גדי קשור ידיים, שהיה מכניס אגודלו לתוך אצבעותיו ומניח אצבע על אצבע עד שדמות גדי קשור-ידיים נראית בצלו של הכותל וכמה הוא מחמד ומתאוה לגפף ולנשק את סידורה של אמו עליה השלום, שהיו ידיה מגפפות את לוחותיו בתפלתה כידיו של משה רבינו את שני לוחות הברית". ואותה התמונה העמוקה והאידיאלית גם יחד בבוא גרשום לביתו לחג הפסח ובמצאו את בית אביו ריק מאמו. ואותו "סדר" של פסח בבית מחותנו, כשנראתה לו בבואתה של מנוחה כלתו בכלי הכסף של השולחן, מעין הבבואה של דורותיאה שנשקפה אל הרמן מתוך מי הבאר שהתכופפו שניהם עליה — באידיליה הגדולה של גית ה.

ואותו ספור על הנלבבים העולים לארץ-ישראל לפני דורות והם נתונים "בלבב ימים" כמה זמן — כמה יש בספור האגדי-יהודי זה מהחוויה ה"אנושית", מן הגעגועים האנושיים הדקים והנסתרים שאינם מתבטאים אלא בארג חלומות דק מן הדק ובארג דק של מעשה טבע ומעשה מופת כפי שאנו מוצאים אותם בספור ההוא מתחלתו ועד סופו.

וכמה אנו מוצאים מן הגעגועים האנושיים האלה, הדקים מן הדקים, בשאר האגדות היהודיות מאד והמסרתיות מאד של עגנון, למן "עגונות" ועד "אגדות פולין" ואגדות שאר גליות ישראל ואגדות ארץ ישראל. בכלן לבב אנוש נרתע ונפתחו דלתותיו והאמן-המשורר מביא אותנו חדריו.

וספוריו האנושיים רק אנושיים של עגנון, שאינם מתייחסים לספורי-העם ויונקים אף הם משדה ספורי-העם — יונקים ממנו בהחבא, ב"אתכסיא". ספורים אלה הם פרשה מזוהרה מיוחדת ביצירה של עגנון וביצירה העברית, ואין לצרפה כאן כסניף בעלמא. אף הם אינם רק בבחינת "ואלה מוסיף על ראשונים".